

K IDENTITĚ VĚTNÉHO TYPU V DIACHRONII

Diachronní lingvistika je v podstatě založena na diferenční analýze jazykových jevů a systémů, ať se jedná o analýzu jazyka jednoho nebo jazyků několika. Dva jevy A_1 a A_2 rozložené na ose časové jsou srovnatelné, prokážeme-li jejich identitu, jinými slovy, podáme-li důkaz, že jev A_2 je týmž jevem A_1 v jiném místě časové osy. Důkaz identity dvou jevů se provádí s nestejným úspěchem ve vztahu k jednotlivým jazykovým jednotkám, poněvadž od nižších úrovní jazykového systému k vyšším vzrůstá počet konstitutivních prvků jazykových jednotek, jejich struktura se stává složitější, paradigmatické a syntagmatické vztahy komplikovanější a míra variabilnosti větší.¹ Historickosrovnávací metoda prokazovala totožnost dvou hláskových jevů významovou shodou jednotek (morfému, slova), v nichž srovnávané jevy vystupovaly. Významová struktura věty nemůže být společným jmenovatelem dvou srovnávaných vět proto, že táž významová struktura, jak vyvozuje F. Daneš, může korespondovat několika větným vzorcům.² (Srov. jeho příklad: významové struktury *Agens — Actio — Patiens* představené lexikálními jednotkami *předseda, horník, vyznamenanat* odpovídá větný vzorec jednak $S_1^1 — VF — S_4^2$, jednak $S_1^2 — VF — S_7^1$.)

Konkrétní podoba výpovědi nemůže být tedy předmětem synchronního a diachronního popisu. Toto tvrzení nic nemění na skutečnosti, že konkrétní výpovědi jsou východiskem pro takový popis. Syntaktický popis o jazyce jednom, popis konfrontační i historickosrovnávací je proto zakládán na větném typu. Není však dosud jednoty v terminologii (větný typ, větné schéma, větný vzorec, popř. jejich vztah), v pojetí větného typu, v němž se jednak vidí skutečné jednotky syntaktické roviny jazykového systému, vymezené formálně i sémanticky, jednak jeho chápání míří k jazykovým univerzáliím. Nakonec není ani jasno, kudy vést hranici oddělující základní větné typy od jejich promluvových modifikací.

Vyjdeme-li z Mathesiova funkčního pojetí syntaxe, jak to učinil ve svém příspěvku F. Daneš při odpovědi na otázku, k čemu slouží větný vzorec, mohli bychom podstatu větného typu hledat ve specifickém způsobu, jímž se provádí usouvztažnění pojmenovacích jednotek, které se tohoto aktu účastní. Tento způsob může zahrnovat hledisek několik:

1. modální zaměření (typ věty oznamovací, tázací, rozkazovací a přací)

¹ Srov. o tom Э. А. Макаев, *Понятие давления системы и иерархия языковых единиц*, ВЯ 11, 1962, 5, 49.

² Srov. Fr. Daneš, *Sémantická struktura větného vzorce*, v tomto sborníku str. 45—49.

2. stavbu predikačního jádra (typ věty jednočlenné a dvoučlenné),
3. slovnědruhové vyjádření predikátu (typ věty slovesné a neslovesné),
4. vnitřní uspořádání větné stavby (typ věty se sevřenou a volnou větnou stavbou).

K zahrnutí posledního hlediska k ostatním, s nimiž pracují badatelé jiní,³ přivádí syntax projevů mluvených i syntax jazyků starých.

Již první syntaktická konference v Brně v r. 1961 poukázala nepřímou na oprávněnost zahrnutí hlediska uspořádání větné stavby do definice větného typu tím, že upozornila na strukturální odlišnosti syntaxe projevů psaných a mluvených. Podle výstižné formulace Greplovy mají oba druhy projevů pro vyjádření sdělného obsahu i rozličné prostředky. V mluvených projevech jsou to vedle prostředků jazykových i prostředky zvukové a motorické.⁴

Možnost jejich kombinování a vzájemná substituovatelnost se promítá do větší uvolněnosti gramatické stavby věty. Ch. Bally uvažoval v těchto souvislostech o větách segmentovaných (сегментированное предложение), charakteristických především pro jazyk mluvený a kladl je do protikladu větám kompaktním (связанное предложение).⁵ Stanovení základních větných typů by mělo tedy vycházet jak z jazykových projevů psaných, tak i mluvených a nemělo by odsouvat syntax projevů mluvených jen do oblasti promluvových modifikací. Pokusíme se podpořit toto stanovisko v dalším výkladu i důvody historickými.

Jedním z důležitých předpokladů syntaktického popisu je nejen stanovit, co větné typy jsou, provést jejich klasifikaci, ale i posoudit vhodnost větných typů, stanovených na základě různých přístupů z hlediska cílů, které si pro poznávání slovanské věty klademe.

Je nasnadě, že postup synchronní i diachronní budou vytyčovat do popředí hlediska různá. Diachronní přístup zdůrazňuje hledisko vnitřního uspořádání větné stavby a činí ho ve svých postupech dominantním. Toto hledisko není ve výzkumu staré věty nové. Dosavadní bádání o vývoji slovanské věty, jak jednoduché, tak i složené, ale i indoevropské věty vůbec, je do značné míry založeno na tezi, že vývoj směřoval od původně volnější větné i souvětne stavby k stavbě sevřenější, gramaticky kompaktnější.

V této souvislosti je vhodné upozornit na překvapující pozorování, k nim se dochází při popisu syntaxe běžně mluvených projevů v slovanských jazycích. Způsoby větné výstavby charakteristické a běžné v tomto typu projevů, např. v ruštině, prokazují nápadně mnoho shod se syntaxí věty staroruské. Uveďme několik příkladů.

V opakování předložek v předložkových vazbách se tradičně vidí archaický syntaktický rys a vykládá se nedostatečnou vypracovaností syntaktické spojitosti v starých jazycích.⁶ Staroruské doklady На своих ловищах на мана-

³ Srov. např. J. Bauer, *K vývoji základních typů vět v českém jazyce*, Slavia 35, 1966, 357–364.

⁴ M. Grepl, *K podstatě a k povaze rozdílů mezi projevy mluvenými a psanými*, sh. *Otázky slovanské syntaxe*, Praha 1962, 343.

⁵ Ch. Bally, *Linguistique générale et linguistique française*,³ Berne 1950, rus. překlad Moskva 1955, 80.

⁶ Н. С. Спрынчак, *Очерк русского исторического синтаксиса (Простое предложение)*, Киев, 1960, 1958. Z něho přežaty následující příklady.

стырських ловат рыбу (Жал. Вао. Вас. Чудов. мон-рю 1460—1462 гр. — ораковані předložky před přívlastkem); Посла и оць с вои противу мачесѣ с Володимиромъ съ Андрѣвичем (Лавр. лет. — ораковані předložky před apozicí) mají paralely v běžně mluvených projevech nositelů současné normy spisovné ruštiny, např.: Мы были с ним на курсах на одних;⁷ Заходи вечером к Толе к Серобабину арод.

Srovnáme-li dva doklady Когда он / сидит знаешь в компании в большой / там девицы...⁸ s nerealizovanou pausou v předložkové vazbě a doklad Я в кассу ходил // в центральную с pausou realizovanou, přesvědčujeme se, že máme co činit s aditivní konstrukcí. Celkově uvolněnější větná stavba těchto konstrukcí je motivována nepřipraveností projevu a z ní vyplývající nedostatečnou větnou perspektivou, tedy rysy obecně charakteristickými pro projevy mluvené. Výklad staroruských dokladů, které jsou identické povahy, se tak dostává do jiných souvislostí.

Doklady obdobného paralelismu mezi syntaxí starou a syntaxí projevů mluvených shledáváme i ve výstavbě souvětí. Prepozice závislé věty vztahné (Въ которой люблю землѣ аще будетъ знамение, то та земля и видить — Ипат.) se pokládá za vývojově starší než pospozice (в той земле, в которой...⁹) V mluvených projevech současné ruštiny jsou zaznamenány analogické příklady: Которая застрелилась, она кто будет вам? (М. Горький); ты слушай: которая тебе нравится, бери ее под руку, да отсюда шагом марш! — уходи! Прочь уходи! (М. Горький). Prepozice závislé věty není v běžně mluvených projevech zdaleka jevem okrajovým. Věty tohoto druhu jsou spojovány s typem vět, který jsme nazvali typem věty segmentované, s uvolněnou větnou stavbou, charakteristickým pro projevy mluvené.¹⁰ Zase se tedy setkáváme s paralelismem staroruské syntaxe se syntaxí projevů mluvených.

Doklady tohoto paralelismu by bylo možno dále rozmnožovat. Tak např. pro přiřazování vět pomocí přiřazovací partikule „и“ jako např. v dokladu z běžně mluveného jazyka nositelů současné normy spisovného jazyka: походил по этому саду / по этим / по оврагам // и вот в одной ямке / под кустиком / собака наткнулась на куропаток / и они с шумом вылетели из этой ямки / и отлетели некоторое расстояние / и рассыпались по посеvu подсолнечника (А. А. Никольский, 45) není obtížné najít doklady ze staré ruštiny, jak ukazuje příklad z Lavrentjevského opisu letopisu: Приде Стославъ в Переяславень. и затворишася Болгаре въ градѣ. и излѣзоша Болгаре на сѣчу противу Стославу и быст сѣча велика. и одалаху Болгаре. и...

Podobně starý asyndeton má nápadně mnoho shod s asyndetem v mluveném jazyce současném.

K jakým závěrům nás vedou tato zjištění? Pokud se zjišťovaly paralely syntaxe starého jazyka se syntaxí nářeční, vykládaly se shody mezi nimi

⁷ А. А. Никольский, *Очерки по синтаксису русской разговорной речи*, Душанбе 1964, 14.

⁸ Тамtéž.

⁹ А. И. Сумкина, *К истории относительного подчинения в русском языке XIII до XVII вв.*, Труды Института языкознания V, 1954, 173п.

¹⁰ Г. П. Уханов, *Типы предложений разговорной речи, соотносительные со сложными синтаксическими единствами*, сб. Развитие синтаксиса современного русского языка, Москва 1966, 29. Z něho převzaty příklady.

archaickým charakterem nářečí. Pro shody staroruské syntaxe se syntaxí živých běžně mluvených projevů nositelů normy spisovného jazyka s tímto výkladem nevystačíme. Tvzení, že syntax běžně mluvených projevů v současné jazyce je založena na archaických principech syntaxe staré, by neobstálo. Naopak zase nemůžeme vidět ve všem, čím se syntax jazyka staršího období odlišuje od syntaxe novější, vždy jen archaické rysy.

Prvním závěrem tedy je, že syntax ve starém jazyce je v řadě památek ve značné míře písemným fixováním syntaxe mluvené, pro niž je charakteristický větný typ s volnější větnou stavbou (segmentovaná věta).

V dalším vývoji je tento typ zejména v jazyce literárním nahrazován typem věty se sevřenou větnou stavbou (kompaktní věta), charakteristickým pro projevy psané.¹¹ Vypracovává se postupně knižní syntax, Mohli bychom říci, že se v této záměně jednoho typu druhým odráží změna autorova postoje: dříve byl především vypravěčem a adresátem jeho projevů byl především posluchač, zatím co později se stává spisovatelem ve vlastním smyslu slova a adresátem jeho projevů začíná být více a více čtenář. Památky prvního druhu byly určeny především pro předčítání (srov. úlohu interpunkčních znaků ve starších textech), památky druhého typu pro čtení. Tyto předpoklady mají pochopitelně platnost jen rámcovou. Složitost počátečního písemnictví, zejména u Slovanů, není třeba v této souvislosti připomínat.

Vidět v následnosti obou větných typů vztah genetický by bylo zjednodušením, neboť jejich vzniková situace je odlišná (projevy primárně mluvené a projevy primárně psané). Pro vztah obou typů platí Havránkovo zjištění, že ve větné syntaxi v historickém vývoji zpravidla jev A není vyměněn za B, neboť starý útvar obvykle setrvává v jazyce vedle útvaru nového.¹² Neznamená to ovšem, že ve větné syntaxi nemůže docházet a nedochází i k výměně jednoho jevu druhým, a to jak jevů, které jsou v genetickém vztahu, tak i jevů geneticky nesouvisejících (srov. vytlačování konstrukce *Мне надо баня топить* konstrukcí *Мне надо баню топить*).

Specifikum syntaktického vývoje, v němž dva větné typy mohou koexistovat, bude mít důsledky pro popis syntaktického systému. Chceme-li ve větných typech vidět jednotky syntaktické úrovně jazykového systému a jejich uspořádání si představit jako dílčí systém, naznačuje nám zmíněný vývoj, že paradigmatické vztahy v tomto systému jsou jiné povahy, než mezi jednotkami systémů, např. fonologického, v němž záměna jevu A jevem vývojevo mladším je v konečné vývojové fázi pravidlem. V dílčím systému syntaktickém půjde buď o volnější paradigmatické vztahy, nebo o jejich organizaci na základě odlišných principů. Diference mezi dílčími systémy je dána, jak jsme se zmínili na počátku našeho příspěvku, povahou jednotek, které tyto dílčí systémy vytvářejí.

Druhý závěr vede při diachronní analýze k rozlišení v starém jazyce větného typu s volnější větnou stavbou (segmentovaná věta), jenž má genetické pokračování v syntaxi mluvených projevů, a větného typu se sevřenou

¹¹ Srov. k tomu J. Bauer, *Staročeská věta a staročeské souvětí na základě srovnávacím, K historickosrovnávacímu studiu slovanských jazyků*, Praha 1958, 108 n. [Pozn. red.]

¹² B. Havránek, *Metodická problematika historickosrovnávacího studia syntaxe slovanských jazyků*, sb. K historickosrovnávacímu studiu slovanských jazyků, Olomouc – Praha 1958, 79.

větnou stavbou (kompaktní věta), který se konstituuje v podmínkách psaných projevů a v památkách písemných nastupuje za původní písemné záznamy syntaxe projevů primárně mluvených.

Na počátku našeho výkladu jsme kladli důraz na nutnost zachování identity jevu při diachronní analýze. Diachronní analýza staré syntaxe musí dbát rozlišení obou typů, musí zřetelně odlišovat vztahy genetické od vztahů nástupnických, aby rekonstrukce vývojové linie věty nebyla založena na překřížení dvou větných typů.

Nakonec nás naše úvahy utvrzují v přesvědčení o užitečnosti hlediska vnitřního uspořádání větné stavby při stanovení základních větných typů, neboť zahrnuje jak oblast jazykové synchronie (projevy mluvené), tak i diachronie. Dělicí čára mezi základními větnými typy a jejich promluvovým modifikacemi nemůže zároveň rozdělovat i oblast projevů psaných a mluvených.